IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

KÚNXOJA SHIǴARMALARINIŃ KÓRKEMLIK ÓZGESHELIGI

Kadirniyazova Biybijamal
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti
https://doi.org/10.5281/zenodo.21334914

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq klassik shayırı Kúnxoja Ibrayım ulı (1799-1880) shıǵarmaları lindvistikalıq baǵdarda uyrenilgen.
Tayanısh sózler: lingvistikalıq kózqaras, lingvistikalıq aspekt, monografiya, leksika-stilistika, metofora, gıperbola, epıtet.

Kúnxoja shıǵarmaları janrlıq jaqtan alıp qarasaq, xalıqlıq lirikaǵa bay bolıp, shayır onı hár túrlı formada bere alǵan. Onıń shıǵarmaları siyasiy lirika, turmıslıq, xalıq mápi, insanıy sezimlerge arnalıp qurılǵan. Sonday-aq, arnaw túri, simvolikalıq súwretlew, tımsallıq túrden paydalanıw, qosıqtıń verlivr túrleri ushırasadı. Usılarǵa baylanıslı Kúnxoja shıǵarmalarınıń tematikası da bayıp otırǵan. Máselen, tuwılǵan jer, watan haqqındaǵı qosıqlar, mınet adamlarınıń obrazın súwretlewge arnalǵan qosıqlar, jeke adam tuyǵıları, insan mápin gózlewshı qosıqlar hám taǵı basqa da satiralıq baǵdardaǵı qosıqları bızge kelip jetgen.

Shayır dóretiwshiliginde verlivr usılında jazılǵan «Menıń balam» qosıǵı, sımvolıkalıq súwretlewge «Aq qamıs», «Qara tas», «Arba», «Ólgen balıq», watan temasındaǵı lirikanıń ájayıp úlgilerinen «Qızılqum», «Jaylawım», al ritorikalıq sorawlar berip oqıwshını ózine qarata alatuǵın «Ne boldım», «Nege kerek», «Kim biler» qosıqları hám astarlı mánıste, tımsallıq formada obraz jasaytuǵın «Azıwlı», «Jaw torǵay», «Doǵız qabaq», «Túye ekenseń», «Sók sanar» qosıqları ayırıqsha orın iyeleydı. Tiykarınan, realistlik súwretlew, turmıstı dálma-dál túsindirip beriw shayır shıǵarmalarınıń negizin quraydı. Usıǵan baylanıslı shayırdıń «Zaman» qosıǵı da turmıs qıyınshılıqların kóz aldımızǵa sáwlelendiredı.

Máselen:

Qarap tursań bul zamanǵa,
Sonday jaysız shıbın janǵa,
Jılǵa, sayǵa toldı qanǵa,
Álewmet bul qanday zaman?!
Ashtan ólgenler kóp boldı,
Ólikke jılǵa top boldı,
Ashlıqqa awırıw júp boldı,
Qıyan – keskı boldı zaman…

-degen qatarınıń ózı sol dáwır portretın ashıp bere alǵan.

Shayırdıń «Kórinbes» degen qosıǵında dáwir kelbeti bunnan da beter kórkem obrazlı túrde súwretlenedı.

Jerdi-kókti qaygı hásiret qapladı,
Bul dúnyadan menıń elım kórınbes,
Qaygılıqtan ata mákan kórınbes.

-dep, zaman shınlıǵı shayır tárepınen sheber qollanılǵan teńewlerde, giperbolalıq usıllar arqalı túsindiriledı. Kúnxojanıń «Yaranlar», «Ármanda», «Oraqshılar», «Shopanlar», «Kún qayda», «Jarımadım», «Ólım» qosıqlarında da shayır jasaǵan dáwır hár qıylı súwretlew usılları arqalı berıledı. Kúnxojanıń «Shopanlar» qosıǵında dúzde qoy baǵıp júrgen shopanlardıń ayanıshlı turmısı oǵada sheberlık penen súwretlengen. Usı qosıqtı oqıw arqalı qumlardıń, toǵaylardıń arasında, qula dúzde kúnı-túnı baydıń qoyların baǵıp, olardıń izinde júrgen, ústınde jaman shapanı, ayaǵında sharıgı, jası jetpey belleri búgılıp, qızıl júzleri sarǵayıp, iynınde

asılıńǵan tor menen suw toil meslerın arqalap, kúnnıń suwıǵı hám ıssısına kónıp, tal tayaǵına súyenıp, qaumlardı aralap júrgen shopanlardıń awır turmısı kóz aldımızǵa keledı. Mıne, bul shayırdıń shıǵarmalarınıń kórkem ózgeshelıgınıń bır elementı bolıp tabıladı.

Iyninde jumırı salınǵan torǵa,
Máslerin arqalap, qozǵalıp zorǵa,
Tósleri qayqayıp, shıǵa almay qırǵa,
Asqar qumdı aralaǵan shopanlar.

Zamannıń qıyınshılıqlı hádıyselerge tolı, tragedıyalarǵa qurılıwına el basqarıwshılardıń ádilsizligi, hámeldarlardıń sheksiz zulımlıqları sebebinen ekenligi shayırdıń «Oraqshılar», «Kún qayda», «Ármanda» qosıqlarında ashıp beriledı. Bul qosıqlardıń barlıǵında baslı qaharman - xalıq.Yaǵnıy, bir ınsan artında XIX ásırde jasap, óz ómirinen narıyza bolǵan bir neshe puqara obrazı súwretlengen. Shayırdıń «Jarımadım» qosıǵında:

Maqtamadım atalıqtı,
Sóytıp ettım qatalıqtı,
Ol hám ettı jamanlıqtı,
Sol azaptan jarımadım…

-degen qatarları arqalı quwdalanǵanlıǵın, sonda da tuwrı joldan júrıp, hadallıqtı talap etkenligin bılıp alamız.

Shayırdıń «Kim biler» qosıǵında zamannıń awır jaǵdayları kórkem obrazlı qatarlar menen túsındırıledı.

Menıń ishim boldı tútin,
Tútin ekenin kim biler?
Bir álamat zaman boldı,
Bul xorlıqlardı kim biler?!

Bunda, shayır qıyınshılıqlardıń,ómırdıń qayǵılı hádıyselerınen qutiliw jolların izlestiredı, óz oyı hám aqılına saladı. Bul qosıqta shayır metofora, gıperbola, epıtet sıyaqlı suwretlew usılların qollanadı hámn rıtorıkalıq sorawları arqalı ómırden juwap ızleydı. Usınday usılda jazılǵan «Nege kerek» qosıǵında da shayır ortaǵa sawal qoyıp, juwapların turmıstan ızlegen.Bul shayırdıń ózıne tán stilinen bırı bolıp, onı ózınıń tórt qatarlıq qosıqlarında mazmun hám uyqasın saqlaǵan túrde jarıtıp bergen.

Hár bır shayır ómirinde tuwılǵan el, watan túsinigi keń mánilerde jırlanadı. Shayır poetikasında da bul túsinik «Jaylawım», «El menen», «Qızılqum», «Shalqıp maqsetlı jerge jete almay» qosıqları arqalı beriledı.

Mısalı, «Jaylawım» qosıǵında:

Ata jurtım Turkıstannan kelgelı,
Ata-babam qonıs basqan jaylawım,
Anadan tuwılǵalı esım bılgelı,
Oynap qatar ósken qalıń jaylawım…

-dep, óz súyıspenshılıgın bıldıredı. Sonday-aq, «Jaylawım» qosıǵı arqalı XIX ásırdegı qaraqaıpaqlardıń qonıs basqan jerlerın, olardıń tarıyxıy atamaların bılıp alamız. Shayırdıń bul qosıǵında qaraqalpaqlardıń Túrkıstannan kóshıp kelgennen keyıngi ata mákanı Ámıwdaryanıń ekı boyı, Aral teńızine shekemgı aralıqlar bolǵanlıǵı aytıladı.Mısalı:

Qamıs orıp altaw-jetew oraqlı,
Terıs tóbe, Uzın Qayır jaylawım,
Erjan ataw menen shıǵısı Irza,
Teńızlerden awqat etken jaylawım.
Balıq awlap Toqtas, Mantıq boyınan,
Balıq shanshıp jazda jurıp oyınnan,

Ata-babam awqat etken jaylawım,
Áwel-ha ósken Kók ózek boyı,
Bekban shıǵıl, Jańa suwdıń boyları,
Sharqırawıq, Múyten bóget jayları,
Jayılǵan baylardıń sansız qoyları,
Kózıme totıya júrgen jaylawım.
Qol saǵa, Ayırsha,Terbenbes teńız,
Ásırese, Ayırshada oskenbız.

Bul qatarlardıń bárında shayır tuwılǵan jerınıń, jasaǵan mákanınıń atamaları tolıq aytıladı.

Kúnxojanıń «El menen» atlı klassıkalıq shıǵarmasında tuwılǵan jer, el qádırı, watandı qádırlew, onı súyıw sezımlerı jırlanǵan. Bul qosıq Kúnxojanıń el, xalıq, watan sezımlerın fılosofıyalıq oy-pikirler menen tarıyplep jetkerıwı menen ayırıqshalanadı. Onda,

Aspanǵa usharsań bolsa qanatıń,
Shad bolarsań shadlı bolsa elatın,
Xalqın menen bolsa tılek muratıń,
Kewılıń shadlanadı uzaq jıl menen…

-degen qatarlarınıń ózı shıǵarma mazmunın ashıp beredı. Sonday-aq, házırgı dáwırde de ozınıń mánıs-mazmunın joytpay naqıl formasında xalıq arasında aytilip kelmekde.

Shayır mudamı el bırlıgın, tatıwlıǵın, bawırmanlıǵın saqlawǵa umtılǵan.

Qıtay-Qońırat, hámme qalıń el menen,
Ata-babam awqat etken jaylawım,
Bes toqsan múytennıń ata-babası,
Anı tuwǵan mehrıbanı anası,
Bır-bırewge tuwısqanlıq bermek qol,
Qara túnde sardar tappaq jol,
Pútın ushın ońlı-sol,
Islew kerek barlıq jaǵın el menen…

-dep qaraqalpaq xalqınıń áyyemnen bırlıklı xalıq ekenlıgın jırlaǵan.

Sonday-aq, shayır óz qosıqlarında azamat jıgıtler, adıl basshılar, qatquda, aqıllı adamlar bolııw kereklı haqqında oylaydı hám eldıń ǵamın oylaytuǵın perzentlerdı tárbıyalawǵa kewıl bólıw kereklıgın alǵa qoyadı. Bul shayırdıń «Nege kerek» qosıǵında bayanlanadı:

Xalıqtıń arın arlamasa,
Barı-joqtı barlamas,
Ash hám toqqa qaramasa,
Awan basshı nege kerek?!

Shayır shıǵarmalarınıń ayırıqsha tárepı ol óz qosıǵında jasaydı,onda xalıq penen bırge sáwlelenedı. Kúnxojanıń shıǵarmalarında awizeki sóylew elementlerı kóplep ushırasadı.Mısalı:

Maqtamadım atalıqtı,
Sóytip ettım **qatalıqtı,**
Ol hám etti jamanlıqtı,
Sol azaptan jarımadım .
«Jarımadım» qosıǵınan.
Iynınde **jumırı** salınǵan torǵa,
Máslerın arqalap,qozǵalıp zorǵa, «Shopanlar» qosıǵınan
Bes toqsan múytennıń ata-babası,
Anı tuwǵan mehrıbanı anası,
… Pútın ushın **ońlı-sol,**
Islew kerek barlıq jaǵın el menen . «El menen» qosıǵınan
Bır ketkenler el dıydarın kóre almas,

Ayra tustım **tuwıp** ósken elımnen. «Ólim» qosıǵınan
Tuwǵan jerlerın saǵınıp,
Qayǵıdan háykel taǵınıp, «Oraqshılar» qosıǵınan

Juwmaqlap aytqanda, Kúnxoja shıǵarmaları tilin hár tárepleme hám tereń úyreniw qaraqalpaq ádebiy tiliniń dereklerin ele de anıqlawǵa, onıń qáliplesiw hám rawajlanıw jolların baqlawǵa, hár qıylı tillik qubılıslardıń nızamlıqların biliwge múmkinshilik beredi.

PAYDALANÍLǴAN ÁDEBIYATLAR

1. Күнхожа. Ел менен. Нөкис. Қарақалпақстан. 1984.
2. G.Karlıbaeva, B. Kadirniyazova. Kúnxoja shıǵarmaları tili. Nókis. Bilim. 2025.